DETERMINEEREN VAN BODHISATWA'S.

DOOR E. F. JOCHIM.

I.

Tien, twintig jaar geleden was men algemeen van oordeel dat onze kennis van de archeologie op Java nog niet ver genoeg gevorderd was om de bodhisatwa's, als reliefbeelden aan verschillende Boeddhistische tempels voorkomende of als vrijstaande beelden op onderscheiden plaatsen aangetroffen, behoorlijk te kunnen identificeeren en was men met het geven van namen aan dergelijke beelden steeds zeer voorzichtig. Zoo werden in den catalogus der Archeologische Verzameling van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen (1887) van de steenen bodhisatwa's slechts twee van namen voorzien: n° 246, dat blijkens het opschrift Mandjoesri voorstelt en n° 247, waarin de samensteller, W. P. GROENEVELDT, Awalokiteswara (= Padmapani) herkende, doch daarbij teekende hij nog aan, dat het niet geheel zeker was dat men met een bodhisatwa van dien naam te doen had. Van de veel talrijker metalen bodhisatwa's der zelfde verzameling werden er eenige als Padmapani opgenomen, doch bij de andere werd geen gissing omtrent den naam gewaagd.

Bij zijn beschrijving van de Plaasantempels ¹ gaf J. W. IJZERMAN interessante mededeelingen omtrent de daar aangetroffen steenen bodhisatwa's met afbeeldingen van eenige daarvan benevens een genummerde lijst van de houding, versiering en voornaamste kenmerken dier beelden. Hoewel hij de verleiding niet kon weerstaan enkele zeer voorzichtig gestelde gissingen te wagen omtrent de beteekenis, erkende hij toch dat de toenmalige kennis van de Boeddhistische mythologie ontoereikend was voor de bepaling van de namen der verschillende beelden.

¹ J. W. IJZERMAN. Beschrijving der oudheden nabij de grens der residentien Soerakarta en Djogdjakarta, met atlas (1891).

In het boek over den Mendoettempel leverde C. DEN HAMER ¹ zeer nauwkeurige en gedetailleerde beschrijvingen van de hoofdbeelden binnen het gebouw en van de reliefbeelden daar buiten op, doch onthield zich zorgvuldig van het geven van namen.

Het is zeker merkwaardig dat degene die destijds ongetwijfeld het meest bevoegd was tot het determineeren van bodhisatwa's, Dr. J. L. A. BRANDES, blijkbaar huiverig was dit gebied te betreden. Voor zoover Midden-Java betreft — waartoe ook mijn opmerkingen zich bepalen — heeft hij dat naar ik meen slechts eens gedaan en wel in bijlage XIII der notulen van het Bataviaasch Genootschap van 1902. En hoe voorzichtig gaat hij hier nog te werk! Bij de bodhisatwa's binnen in den tempel beroept hij zich op de autoriteit van GROENEVELDT en Prof. KERN en determineert het rechterbeeld als Awalokiteswara en het linker als òf Maitreya òf Mandjoesri. Van de drie hoofdgroepen op de buitenzijden duidt hij er een aan als Awalokiteswara met twee zijner tara's, het vierarmige hoofdbeeld als Syamatara en het achtarmige als Bhrekoeti- of een andere tara, doch omtrent de begeleiders dezer laatste twee godinnen waagt hij nog geen veronderstelling en evenmin omtrent de acht andere reliefbeelden op de buitenzijde van den tempel.

Ook Dr. I. GRONEMAN in zijn «(voorloopigen eersten) catalogus «van de Hindoebeeldwerken te Jogjakarta» (1900) is zeer schroomvallig in het betitelen van bodhisatwavorstellingen en hetzelfde kan gezegd worden van J. KNEBEL in zijn talrijke beschrijvingen van hindoebeelden in de Oudheidkundige Rapporten ², althans voor zoover de oudere betreft.

In de laatste jaren daarentegen zijn er aan eenige monumenten in Midden-Java een aantal bodhisatwa's aangewezen en wel door Prof. A. FOUCHER, Dr. N. J. KROM en Majoor T. VAN ERP.

De eerste bezocht den Boroboedoer en Mendoet op een studiereis in Mei 1907 en schreef naar aanleiding daarvan een zeer belangrijk artikel ³, waarvan het derde gedeelte (bl. 43—50)

¹ B. KERSJES en C. DEN HAMER. De Tjandi Mendoet voor de restauratie (1903).

² Rapporten der Commissie in Nederlandsch-Indië voor oudheidkundig onderzoek op Java en Madoera (1901—1912). Deze worden in dit artikel kortheidshalve Oudheidkundige Rapporten genoemd.

³ Notes d'archéologie bouddhique in Bulletin de l'Ecole française d'Extrême-Orient, tome IX (1909) pag. 1—50.

is getiteld: *l'Iconographie bouddhique à Java*. Omtrent den Boroboedoer zegt hij daarin o. a. (bl. 44): «Il ne servirait à rien de noter par ci par là, en courant, quelques figures particulièrement caractéristiques, comme, dans la seconde galerie, des Avalokiteçvara à 4 et 6 bras et un Mañjuçrī portant le livre indien (pustaka) sur le lotus bleu (utpala), ou encore, dans la troisième» (bedoeld is natuurlijk de vierde) galerie, un groupe composé du Buddha entre ces deux mêmes Bodhisattva, etc». Het vraagstuk der verklaring van de verschillende voorstellingen stelt volgens hem geheel andere eischen, die dan nader door hem worden aangegeven. Meer in zijn bereik acht hij (bl. 45) een identificatie van de beelden van Mendoet, en hoewel hij op bl. 47 erkent dat zijn verklaringen niet absoluut zeker zijn, aarzelt hij toch niet aan elk der beelden, zoowel binnen in als buiten op den tempel, een naam toe te kennen.

In de Oudheidkundige Rapporten over 1910 bespreekt Dr. KROM op bl. 10—17 de door hem aan den Boroboedoer herkende bodhisatwa's. Hij releveert ook de evenvermelde opmerking van FOUCHER dat men door het verklaren van enkele karakteristieke figuren nog niet aan een oplossing van het geheele probleem toekomt, doch wijst er tevens op dat, «zoolang er op een verklaring in bijzonderheden van het geheel nog geen kans is, de eenige manier om de beteekenis ervan althans te benaderen geen andere zijn kan, dan uit te gaan van wat wij wel met zekerheid weten en aan de hand van de zoo verkregen resultaten gegevens te verzamelen voor de ontraadseling van het nu nog duistere.» Hierna wijst hij op een aantal plaatsen Wadjrapani, Mandjoesri, Awalokiteswara, Maitreya en nog eenige andere bodhisatwa's aan, terwijl in dezelfde Rapporten op bl. 27—28 nog enkele mededeelingen worden gedaan omtrent de bodhisatwa's van Plaosan.

Majoor VAN ERP bespreekt in een te Boroboedoer Mei 1911, gedateerd, doch eerst veel later geplaatst artikel, «Oudheidkundige Aanteekingen, II, Over den toekomstigen Buddha Maitreya en het voorkomen van Maitreya-legenden op de «Borobudur-stupa»¹ de tafereelen waar naar zijn meening Maitreya is afgebeeld doch bovendien nog de verschijning van

¹ Tijdschrift voor de Indische Taal-, Land- en Volkenkunde, deel 54, bl. 427-457.

eenige andere met name genoemde bodhisatwa's, zoowel aan den Boroboedoer als aan den Mendoet en aan de Plaasantempels.

Nu heeft zich bij mij de vraag voorgedaan: is sedert het bedoelde vroegere tijdperk van algemeene aarzeling om de bodhisatwa's te benoemen de wetenschap zoover vooruit gegaan dat men thans wel kan uitmaken wie door de verschillende figuren worden voorgesteld? Ik geloof dat deze vraag ontkennend beantwoord moet worden, al wil ik geenszins beweren dat ik alles weet of gelezen heb wat er in den laatsten tijd op dit gebied gevonden en geschreven is. Om deze laatste reden moet ik mij wel houden aan wat ter verklaring van hetgeen ik zou willen noemen den nieuwen koers, door de schrijvers zelf wordt aangevoerd. KROM zegt ¹ dat de voornaamste en in de beeldende kunsten meest voorkomende types van bodhisatwa's (als Awalokiteswara, Mandjoesri, Wadjrapani en Maitreya), dank zij de onderzoekingen der laatste jaren, vrijwel vaststaan, doch laat in het midden welke die onderzoekingen zijn. VAN ERP ² noemt als nieuwe bronnen, waarover de oudere auteurs dus nog niet beschikten, Prof. GRÜNWEDEL'S «Handbuch der Buddhistischen Kunst» en «Mythologie des Buddhismus in Tibet und der Mongolei» en Prof. FOUCHER'S «Iconographie Bouddhique de l'Inde», alle verschenen in 1900.

Nu moet ik in de eerste plaats opmerken dat deze werken aan Dr. BRANDES zeker niet onbekend zijn geweest, maar verder dat J. BURGESS, die de beide laatste ook kende (zie bl. 216—217 van het in de volgende noot bedoelde werk) in de Engelsche bewerking van het eerste ³ blijkbaar van oordeel is dat ook na deze studiën van FOUCHER en GRÜNWEDEL het vraagstuk der determineering van bodhisatwa's nog niet veel gevorderd is. Zoo zegt hij op bl. 184: «The identification of the images of different Bodhisattvas is only possible in special instances; they mostly bear a very close resemblance to one another» En in de noot op bl. 192—193 naar aanleiding van een voorbeeld hoe moeilijk het is de bodhisatwa's met zekerheid te determineeren: «Individual Bodhisattva figures are seldom to

¹ t. a. p. bl. 11.

² t. a. p. bl. 428 en noot 1 aldaar.

³ Buddhist art in India, translated from the Handbuch of Prof. A. GRÜNWEDEL, revised and enlarged by J. BURGESS, 1901.

«be distinguished as to their names with absolute certainty.» Dergelijke opmerkingen kan men in zijn boek meer vinden en evenzoo in de reeds genoemde van GRÜNWEDEL en FOUCHER. Indien niet uit een bijschrift blijkt welke bodhisatwa bedoeld wordt, is zulks zelden met zekerheid uit de emblemén, attributen en verdere kenmerken op te maken. Geen wonder dan ook dat omtrent de beteekenis van een zelfde beeld bij verschillende geleerden vaak verschil van opvatting bestaat.

Dit wat Britsch-Indië betreft. Doch al was men daar in staat alle bodhisatwa's te determineeren, dan zouden wij daarmee voor Java nog niet afdoende zijn geholpen. Het is toch voldoende bekend dat men hier niet eenvoudig weg heeft nageemaakt wat daar reeds bestond, maar dat de hindoebeeldhouwkunst op Java als een jongere tak, als een dochter van die kunst in Voor-Indië is te beschouwen, welke daaraan natuurlijk veel ontleend, doch zich overigens zelfstandig ontwikkeld heeft. Het spreekt vanzelf dat men voor de verklaringen van voorstellingen uit den Hindoetijd zich het eerst wendt tot overeenkomstige in Britsch-Indië, doch er zijn zooveel afwijkingen dat hier groote voorzichtigheid geboden is. Ik veronderstel dat er voor de verschillende bodhisatwa's vaste Javaansche types zijn ontstaan, die aan de toenmalige geloovigen geen twijfel overlieten welke hunner door de onderscheiden figuren werden voorgesteld. Wij kennen die types naar mijn oordeel thans nog niet voldoende en raden blijft in deze gevaarlijk.

Als voorbeelden van dergelijke «algemeen-Javaansche afwijkingen van het oorspronkelijke vastelandsmodel» (KROM t. a. p. bl. 11) noem ik dat Wadjrapani op sommige plaatsen op het vaste land min of meer vereenzelvigd wordt met Mandjoesri, op den Boroboedoer echter niet (aldaar bl. 12); dat in Voor-Indië een mannelijke figuur met een enkele oetpala steeds als Mandjoesri is te beschouwen, doch zulks voor den Boroboedoer twijfelachtig is (als boven); dat in het algemeen het gebruik van die bloem op Java niet hetzelfde is als op het vaste land (als boven bl. 12 en 13); dat in Voor-Indië in den hoofdtooi van bodhisatwa's verschillende Boeddhafiguurtjes voorkomen, doch aan den Boroboedoer, met één uitzondering¹ alleen Amitabha (als boven bl. 13); dat in Voor-Indië een fleschje

¹ Op deze uitzondering kom ik aan het slot van dit opstel terug.

als attriboot wordt toegekend zoowel aan Maitreya als aan Awalokiteswara en op den Boroboedoor alleen aan den laatsten (aldaar bl. 15, zie ook VAN ERP t. a. p. bl. 437); dat van het vasteland geen Boeddhistische voorstellingen met zoo sterk Siwaietisch karakter bekend zijn als er aan den Boroboedoor voorkomen (als boven bl. 16); dat Maitreya in Voor-Indië de nagapoespa voert en op Plaosan een oetpala met rozetten (als boven bl. 28); dat de «klassieke Maitreyapose» voor dien bodhisatwa op Java niet schijnt voor te komen (VAN ERP t. a. p. bl. 433).

Dit aantal voorbeelden zou nog met vele te vermeerderen zijn doch ik heb mij bepaald tot die welke in de onderwerpelijke geschriften van KROM en VAN ERP zijn vervat, omdat naar mijn bescheiden meening deze beide schrijvers evenals FOUCHER de, althans ook door den eersten, aanbevolen voorzichtigheid niet voldoende betracht hebben en wel wat vlug zijn geweest met het toekennen van namen aan verschillende bodhisatwavorstellingen. In het tweede gedeelte van dit opstel, bij de bespreking der afzonderlijke bodhisatwa's, stel ik mij voor aan te toonen dat naar mijn inzien verschillende hunner determinaties nog zeer onzeker zijn. En nu moge het conservatief klinken, maar ik voor mij geef de voorkeur aan de wijze van handelen der oudere auteurs, die zich niet bevoegd achtten tot het benoemen der verschillende bodhisatwa's, boven het geven van namen zoolang dit niet met zekerheid geschieden kan. Men loopt in het laatste geval toch het gevaar zich te vergissen en, op deze vergissing voortbouwende, steeds verder van de wijs te geraken. Heeft men eenmaal voor zichzelf uitgemaakt dat een bepaalde figuur een bodhisatwa A voorstelt, dan is men allicht geneigd in de andere figuren niet meer naar A te zoeken en uitsluitend naar B, C, D enz., terwijl het toch zeer goed wezen kan dat A ook onder die andere voorkomt of dat de eerste later blijkt B, C of D te zijn. Wacht men echter met het geven van verklaringen totdat dit met zekerheid mogelijk is, dan vordert men wel niet zoo snel doch bestaat er minder gevaar voor fouten.

De moeilijkheden bij de determineering van de bodhisatwa's zijn velerlei. Opschriften, die allen twijfel zouden wegnemen, vindt men op Midden-Java nergens. Aan de kleding en versiering in het algemeen kunnen zij bezwaarlijk van elkander

worden onderscheiden, ja het is daaraan alleen niet te zien of men met een bodhisatwa dan wel met een Hindoeistische godheid of met een vorstelijk persoon te doen heeft. Ook de houding der handen geeft in den regel weinig licht. Vooreerst kunnen de bodhisatwa's b.v. op de tafereelen aan den Boroboeoer om zoo te zeggen alle handhoudingen vertoonen aangezien zij daar sprekende en handelende optreden, en bij de reliefs van enkele bodhisatwa's of bij losse beelden, waar die handhouding eerder als een kenmerk ter onderscheiding zou kunnen gelden, is zij dat dikwijls bepaaldelijk niet; zoo b.v. te Plaosan, waar alle beelden — die toch zeker eenige verschillende bodhisatwa's voorstellen — alle de rechterhand in waramoedra houden.

Wat wel en wat niet als onderscheidend kenmerk kan gelden staat ook niet altijd vast, maar om niet te uitvoerig te worden ga ik hierop niet verder in. Voorts is het een groot bezwaar dat verschillende bodhisatwa's dikwijls een of meer gelijke kenmerken hebben en eindelijk dat die kenmerken vaak onduidelijk zijn, hetzij dat zij van den aanvang af door hun geringen omvang als anderszins niet duidelijk zijn geweest, hetzij dat zij door den tand des tijds zijn afgesleten. Het laatste vooral is een gevaarlijke omstandigheid, omdat het licht aanleiding geeft tot het zien of het meenen te zien van emblem en attributen, die er in werkelijkheid nooit geweest zijn.

Ik zou daarom de bedoeling van dit opstel willen samenvatten in de woorden: «laat ons met het determineeren van bodhisatwa's niet te voorbarig zijn» en ga thans over tot bespreking der bezwaren, die mijns inziens tegen de identificaties van verschillende bodhisatwa's door KROM, VAN ERP en FOUCHER moeten worden aangevoerd en welke mij de overtuiging hebben gegeven dat die identificaties, met uitzondering van die van Awalokiteswara, nog lang niet vaststaan.

II.

a. De Maitreya's van den Boroboeoer. Deze worden door KROM¹ en VAN ERP² aangewezen op een aantal tafereelen

¹ t. a. p. bl. 16—17.

² t. a. p. bl. 428.

van de balustrade der derde galerij, den hoofdmuur dier galerij en de eerste helft der balustrade van den vierden omgang; door den laatsten bovendien nog op II 128,¹ terwijl hij tevens in herinnering brengt (bl. 429) dat deze bodhisatwa blijkens het verhaal ook is afgebeeld op I 6 (boven). Volgens KROM (bl. 16) is hij steeds te herkennen aan de stoepa in zijn hoofdbedekking en soms bovendien aan de nagapoespa. VAN ERP bespreekt nog andere kenmerken, doch noemt ook de stoepa Maitreya's «meest kenmerkend attriboot» (bl. 429), «het embleem bij uitnemendheid van de Javaansche Maitreya-voorstellingen» (bl. 438). Daarom over dit kenmerk in de eerste plaats enkele opmerkingen.

De *stoepa* in de kroon is helaas juist een onderdeel der reliefs dat bij beschadiging door het weer als anderzins vaak zeer onduidelijk is geworden zoodat — daargelaten nog of zulks reeds het geval was toen de voorstellingen nog nieuw waren — het thans dikwijls twijfelachtig is of inderdaad een stoepa dan wel een juweel of andere versiering bedoeld is. Vandaar dat het lijstje der tableaux van III, waar de stoepa volgens VAN ERP voorkomt, (bl. 446) niet overeenstemt met het op bl. 447 bedoelde lijstje van de tafereelen waarop zij door SCHÖNBERG MÜLDER is afgeteekend en evenmin met een door mij aangelegd lijstje van de reliefs waarop de aanwezigheid dier stoepa m. i. niet twijfelachtig is. Om een voorbeeld te noemen wijs ik op relief II 128, door VAN ERP afgebeeld in fig. 4. Hij zelf noemt (bl. 430) de stoepa «volkomen duidelijk» en zegt dat het embleem op WILSEN'S teekening over het hoofd is gezien. Ik voor mij heb op het tafereel zelf in de versiering vooraan in den hoofdtooi geen stoepa herkend en ook op de foto vind ik ze niet zoo duidelijk.

Maar aangenomen dat met zekerheid is uit te maken waar wel en waar niet een stoepa bedoeld is, dan doet zich nog de vraag voor: moet men op Java in elken bodhisatwa met een dagob in de kroon Maitreya zien?

Voor Britsch-Indië schijnt dat niet het geval te zijn. YZERMAN (t. a. p. bl. 100) wees er reeds op dat daar ook Mandjoesri wel een stoepa in de kroon heeft. GROENEVELDT (t. a. p. bl. 79)

¹ Bij het noemen der tableaux van den Boroboedoer volg ik de door KROM gebezigde praktische wijze van aanduiding (t. a. p. bl. 11), waarbij het Romeinsche cijfer het nummer der galerij aangeeft en het Arabische dat van het relief aan den hoofdmuur, geteld volgens de pradaksjina.

vermeldt dat ook Padmapani daarmee wordt afgebeeld, wat bevestigd wordt door BURGESS,¹ terwijl deze als stoepadrager bovendien nog noemt Wadjrapani en Mahasthanaprapta (aldaar bl. 185). Wel is waar zegt GRÜNWEDEL² dat hij «sicher be-glaubigt» nog geen anderen bodhisatwa (dan Maitreya) met een stoepa in de kroon heeft gezien en maakt hij alleen een uitzondering voor Mahasthanaprapta in Japan, doch ik kan dit moeilijk overeenbrengen met plaat 13 fig. 4 van «Report on the Elura Cave temples»,³ in welke figuur met een stoepa in de kroon BURGESS Mandjoesri ziet (bl. 7), terwijl hij (aldaar bl. 14 noot 2) nog wijst op de verwarring van Mandjoesri, Wadjrapani en Mahasthanaprapta, doch van Maitreya niet spreekt.

Mijns inziens bestaat dus wel degelijk de mogelijkheid dat ook op Java met een bodhisatwa met een dagob in de kroon wel eens een ander dan Maitreya bedoeld kan zijn.

Alvorens van dit kenmerk af te stappen, vestig ik er nog de aandacht op dat op Boroboedoe III 50 een bodhisatwa voorkomt met een stoepa van zeer bijzonderen vorm, n.l. met verscheidene daken boven elkaar en verder op de omstandigheid dat op tafereel I 6 (boven) — het eenige waarvan wij met zekerheid weten dat Maitreya er op voorkomt — geen stoepa is afgebeeld. VAN ERP wijst hier ook op (t. a. p. bl. 429) doch zegt dat zulks misschien daardoor is te verklaren dat op dit tafereel Maitreya's rol als bodhisatwa en Boeddha der toekomst nog niet is aangevangen, maar deze verklaring lijkt mij nog al zwak. De stoepa toch heet niet het onderscheidingsteeken te zijn van den op een bepaald oogenblik voornaamsten bodhisatwa maar een persoonlijk kenmerk van Maitreya (zie aldaar bl. 438) en dan bestond er geen reden om hem dat op dit tafereel te onthouden.

Terloops meen ik er nog op te moeten wijzen, dat het niet zeker is welke der personen op dit, door WILSEN weinig nauwkeurig afgeteekend relief Maitreya voorstelt. Zoowel PLEIJTE⁴ als VAN ERP⁵ zien hem in den op den troon gezeten persoon,

¹ Buddhist art in India bl. 192 noot 1.

² Tibet u. Mongolei bl. 126.

³ Archaeological Survey of Western India deel V.

⁴ C. M. PLEIJTE. Die Buddhalegende in den Skulpturen des Tempels von Bôrô-Budur (1901) bl. 15.

⁵ t. a. p. bl. 429.

doch m. i. zou er ook veel voor te zeggen zijn dien als Sakya-moeni en de staande figuur als Maitreya' te beschouwen.

Een tweede kenteeken van dezen bodhisatwa, door KROM en VAN ERP genoemd, is de *nagapoetspa*, doch aangezien deze op de door hen bedoelde tafereelen slechts bij uitzondering voorkomt, kan zij bezwaarlijk als kenmerkend onderscheidings-teeken dienen.

Een derde kenmerk, dat steeds wordt aangetroffen bij de door KROM en VAN ERP bedoelde Maitreyafiguren en door laatstgenoemde ook als zoodanig wordt vermeld, de *breede platte band* van den linkerschouder naar de rechterheup, vereischt een meer uitvoerige bespreking. Over dezen band zijn verschillende meeningen verkondigd. De oudere schrijvers, GROENEVELDT, IJZERMAN, BRANDES, DEN HAMER, zagen er allen een oepawita in; de laatste bedacht er den praktischen naam «bandelier» voor; inderdaad is het alsof men met een leeren band te doen heeft, die aan weerszijden is gezoomd, althans naar binnen is omgeslagen en die daardoor aan de randen dikker is dan in het midden. Dit gaat soms zoover dat het den schijn krijgt alsof de band driedeelig is, zoo b.v. aan den Boroboedoer op de balustrade der derde galerij n° 63 volgens de nieuwe telling van VAN ERP.

In hun beschrijving van de beelden der archeologische verzameling te Djokjakarta ¹ hebben naar aanleiding der nummers 8, 45, 48 (bij GRONEMAN 49), 101 en 108 eerst GRONEMAN ² en later KNEBEL ³ de vraag gesteld of men dien band niet moest beschouwen als den zoom van het monnikskleed. Om echter een zoodanige opvatting aannemelijk te maken zijn de drie volgende veronderstellingen noodig, waarvan de eene nog onwaarschijnlijker is dan de andere: *a* dat men dien bodhisatwa's (n° 8 is mogelijk een godenbeeld) een monnikspij heeft aangetrokken; *b* dat de beeldhouwer per abuis dien zoom vaak heeft laten heenloopen over den horizontalen band, die om het lichaam gedragen wordt; *c* dat, mede per abuis, de ruimte

¹ Deze verzameling is thans voor een groot gedeelte naar Magelang overgebracht.

² t. a. p. bl. 17 enz.

³ Oudh. Rapp. 1902, bl. 38 enz.

tusschen den linkerarm en de borst niet door de pij gevuld wordt. GRONEMAN veronderstelde dit laatste ook voor het rechterbeeld in den Mendoettempel, hetwelk toch zeker wel door een bekwaam beeldhouwer is vervaardigd.

Majoor VAN ERP noemt dien band een sjerp of sjaal¹, vermeldt dat deze een geijkt onderdeel is van de koninklijke bodhisatwakleedij en dat zij op verschillende wijzen kan worden gedragen. Hij zegt dan, met verwijzing naar twee figuren uit GRÜNWEDEL'S *Mythologie des Buddhismus in Tibet und der Mongolei* het volgende:² «Somtijds wordt ze als een sjerp om «de heupen geslagen met een strik en afhangende slippen ter «zijde (Myth. fig. 99). Het heeft GRÜNWEDEL getroffen, dat dit «bij vele staande Maitreyafiguren het geval is, doch de schrijver «wijst er tevens op (p. 124), dat de andere wijze van dragen, «*d. w. z. achter om den hals geslagen, afhangend over de «schouders en de slippen om de armen gewonden*, evenzeer gebruikelijk is (Myth. fig. 100).»

Naar het mij voorkomt heeft de schrijver hier GRÜNWEDEL verkeerd begrepen. Deze merkt op dat o. a. het beeld in fig. 99 «das lange shawlartige Obergewand lose wie eine Schärpe um «den Leib gebunden trägt», dat wil mijns inziens zeggen, het gewaad is opgevouwen, opgerold en als een rol — niet als een platte band of bandelier — om de heupen (niet over de borst) geslagen, op de linkerdij vastgestrikt en hangt van daar naar beneden in plooiën af, eindigende in den zoogenaamden zwaluwstaart. Deze wijze van dragen vinden wij herhaaldelijk terug in de rapporten der archeologische opname in Britsch-Indië³, zoowel bij bodhisatwa's (o. a. Mandjoesri of Wadjrapani) als bij andere figuren (o. a. Siwa). «Maar,» zegt GRÜNWEDEL, «de gewone manier van dragen komt ook voor, zie fig. 100.» Daar nu is het «Obergewand» een soort rok om het geheele benedenlichaam tot aan de enkels; m. i. inderdaad de gewone

¹ t. a. p. bl. 429, 431, 439, 457.

² t. a. p. bl. 439.

³ Zie b.v. J. BURGESS. *Antiquities in the Bidar and Aurangabad districts* pl. 42 fig. 3 en pl. 53; *The Buddhist caves and their inscriptions* pl. 8 fig. 7 en pl. 30; *The caves of Elura and the other Brahmanical and Jaina caves in Western India* pl. 13 fig. 6, pl. 36 fig. 1 en 2. Ook J. FERGUSON and J. BURGESS. *The cave-temples of India*, pl. 61 en 78. Bij deze laatste figuren begint het om de heupen geslagen opperkleed reeds meer op een bandelier, zelfs op een driedeeligen, te gelijken.

manier van dragen van het opperkleed. Dit beeld heeft echter *bovendien* nog een lang *lint*, dat over de armen loopt en vermoedelijk om den hals en beneden aan de uiteinden in onmogelijk uitstaande krullen eindigt ¹. Dat is natuurlijk niet het «Obergewand», zoodat wat ik hiervoren in de aanhaling uit VAN ERP'S artikel cursiveerde, voor rekening van dezen blijft en niet voor die van GRÜNWEDEL.

Ook de band dien fig. 5 van VAN ERP over de borst heeft loopen is een lint waarvan het uiteinde eenigszins zonderling blijft hangen, doch geen opperkleed en m.i. ook geen sjaal. Van een sjaal of sjerp vind ik trouwens in de beschrijving der kleedij van bodhisatwa's geen gewag gemaakt.

De breede platte band is, naar het mij toeschijnt, noch een sjaal, noch een opgerold opperkleed, noch een zoom van de monnikspij, doch zooals vroeger verondersteld werd inderdaad een bijzondere vorm van oepawita. Neemt men iets anders aan dan zouden die bodhisatwabeelden, welke behalve den platten band niet ook nog een afhangend kralensnoer dragen, zooals het rechterbeeld in den Mendoettempel, in het geheel geen oepawita hebben, een moeilijkheid, waarop ook door VAN ERP (t. a. p. bl. 440) wordt gewezen. Een tweede bezwaar geldt die beelden waarbij de horizontale band over den breeden platten band heenloopt (b.v. VAN ERP fig. 2 van Plaosan). Ware deze laatste een opgerold opperkleed of een sjaal dan zou die over den horizontalen band moeten heenloopen.

Hoe evenwel deze bandelier ook is op te vatten, zeker is hij geen speciaal kenmerk van Maitreya. Hiervoren vonden wij hem reeds bij Mandjoesri en bij Siwa, ook het hoofdbeeld van Prambanan, Siwa Mahadewa, heeft er zoo een, waar bovendien nog een slang over heen loopt; ook treffen wij hem aan bij het vierarmige vrouwelijke hoofdbeeld op den buitenwand van Mendoet. VAN ERP zelf wijst er op dat ook Awalokiteswara er meestal mee wordt afgebeeld (t. a. p. bl. 440) en noemt (bl. 450) zelfs een tafereel aan den Boroboedoeer waarop zeven personen met dergelijke bandeliers voorkomen.

Ben ik derhalve van oordeel dat noch het hoofdkenmerk, de stoepa, noch de nagapoespa en de breede platte band voldoende

¹ Die krullen kunnen alleen zoo uitstaan doordat het beeld en dus ook het „lint” van metaal is vervaardigd.

zekerheid geven om de door KROM en VAN ERP aangewezen figuren als Maitreyavoorstellingen te beschouwen, de door den laatstgenoemde verder vermelde kenteekenen zijn nog minder positief. De oerna komt soms wel, soms niet bij hem voor en is bovendien geen speciaal kenmerk van Maitreya. Dit geldt ook voor de kleeding en versiering in het algemeen en de handhoudingen. Het amritafleschje wordt op Java bij Maitreya niet aangetroffen (VAN ERP t. a. p. bl. 437), de eigenlijke Maitreyapose evenmin.

VAN ERP releveert ook nog dat er zoovele tafereelen zijn waarop de bodhisatwa met de stoepa in de kroon de armen bedeeft (t. a. p. bl. 445), een rol die zeker goed past voor Maitreya, den «Liefdevolle», maar die zeker ook overeenkomt met het karakter van Awalokiteswara, den «Grootmeewarige», zooals BRANDES hem noemt, Mahakaroenja. Indien trouwens in een zoo groot aantal figuren Maitreya moet worden gezien, dan blijft er m. i. voor Awalokiteswara niet veel plaats over en vermoedelijk zal deze toch wel meer malen aan den Boroboedoer zijn afgebeeld dan alleen op de straks te noemen tafereelen waar hij een beeldje in de kroon draagt. Om nog eens terug te komen op het reeds vroeger genoemde voorbeeld, ziet VAN ERP in den hoofdpersoon van II 128 (zie zijn fig. 4) Maitreya op grond van de stoepa in den hoofdtooi en maakt hij de m. i. nog al gewaagde veronderstelling, dat dit tafereel eigenlijk een inleiding zou wezen tot de volgende galerij (bl. 430). Ik merkte reeds op dat mij die stoepa niet zoo duidelijk voorkomt en op grond van de padma, die in de linkerhand wordt gehouden, zou er ook veel voor te zeggen zijn in deze figuur Awalokiteswara te zien, die op de tweede galerij verscheiden malen verschijnt.

En nu ik mij toch op het gebied der gissingen heb gewaagd, nog een vraag. Indien bij de door VAN ERP op bl. 442—446 besproken reliefreeks der balustrade van de derde galerij, meer in het bijzonder de tafereelen 33—66, de hypothese geoorloofd is dat men hier een scheppingsverhaal voor zich heeft, waarbij door den bodhisatwa allerlei schepselen uit het niet (of uit een lotusvijver) worden te voorschijn geroepen, ligt het dan niet voor de hand in dien bodhisatwa eerder Mandjoesri dan Maitreya te zien?

b. De Maitreya's van Mendoet en Plaosan. FOUCHER herkent aan den Mendoet Maitreya drie maal en wel in de nummers

1, 2 en 3¹ (t. a. p. bl. 46—47); VAN ERP slechts twee maal (bl. 434 noot 1) en wel in n° 2, waarvan hij een afbeelding geeft in zijn fig. 3 en vermoedelijk ook in n° 3.

Voor n° 1 berust de determinatie uitsluitend op de stoepa die FOUCHER meende te zien op de in de linkerhand gehouden lotus. Blijkens plaat 16 (links) in het werk van DEN HAMER is dat echter geen zoodanig voorwerp (laatstgenoemde t. a. p. bl. 17 beschrijft het als een segment met vlam) en daarmede vervalt de aanwijzing als Maitreya vanzelf. Deze geleerde erkent trouwens dat zijn «*identifications*» wel wat «*trop rapides*» zijn geweest en dat het onderzoek eigenlijk nog eens zou moeten worden overgedaan en dan met ladders en stellingen om de bijzonderheden beter te zien. VAN ERP noemt het onderzoek ook vluchtig en KROM wijst er op dat 's hoogleeraars aantekeningen in de war blijken te zijn geraakt (t. a. p. bl. 13). Wanneer hier nog bijgevoegd wordt dat deze zich bovendien telkens in de windstreken vergist, dat hij waarschijnlijk het werk van DEN HAMER niet bij zich had en dat zijn begeleider, Dr. GRONEMAN, hem wel niet attent zal hebben gemaakt op de door BRANDES gegeven verklaringen, dan behoeft het geen betoog dat aan deze indentificaties niet heel veel waarde valt te hechten.

Voor n° 2 en 3 wijst FOUCHER alleen op de waramoedra en de nagapoespa. De eerste kan bezwaarlijk ter aanwijzing van Maitreya dienen en bij n° 3 is geen nagapoespa afgebeeld maar het bekende takje met drie knoppen, op welks herhaalde verschijning aan den Boroboedoer het eerst is gewezen door GROENEVELDT (t. a. p. bl. 189 noot 1) en later door KROM (t. a. p. bl. 17). VAN ERP ziet een nagapoespa alleen bij n° 2 doch vermeldt ook nog de stoepa en den (onduidelijken) band (t. a. p. bl. 457).

Na hetgeen ik hiervoren opmerkte spreekt het wel vanzelf dat ook deze determinaties mij nog zeer onzeker voorkomen.

Hetzelfde geldt voor de beelden van Plaosan n° 1, 7, 9 en 15,² die door KROM en VAN ERP als Maitreya zijn herkend en waarvan er door den laatsten twee zijn afgebeeld in zijn fig. 1 en 2. De bepaling berust op de stoepa in de kroon, den breeden

¹ Voor deze beelden (ook verderop in dit opstel) zijn de nummers gebezigd daaraan door DEN HAMER gegeven (t. a. p. bl. 17—18).

² Voor deze beelden (ook verderop in dit opstel) zijn de nummers gebezigd daaraan door IJZerman gegeven (t. a. p. bl. 125—127).

platten band, de nagapoespa (KROM spreekt echter niet van zoodanige bloem doch van een lotus met rozetten), de oerna, de gele kleur die er misschien aan geweest is, en blijft mijns inziens eveneens onzeker.

c. Awalokiteswara. Voor dezen bodhisatwa steunt de determinering op hechteren grondslag. Wanneer een bodhisatwa op Java een beeldje in de kroon draagt, stelt dit laatste steeds den Boeddha Amitabha voor en is de bodhisatwa steeds Awalokiteswara. Op grond van dat beeldje zijn door verschillende schrijvers (IJZERMAN, BRANDES, FOUCHER, KROM, VAN ERP) Awalokiteswaravoorstellingen herkend in het rechterbeeld in den Mendoettempel, n° 3 van Plaosan, Boroboedoe II 47, 100, 101, 102, 103, 115 en IV 20, 47, 50, en zal hij ook wel moeten worden gezien in de twee beelden op het erf van den resident van Djokjakarta n° 101 en 108. Bij het groote beeld in den Mendoet is dit beeldje het eenige kenmerk, bij de andere figuren zijn er meestal nog eenige van minder belang als het vier- of zesarmig zijn; op Java schijnen toch geen andere mannelijke bodhisatwa's met meer dan twee armen te zijn afgebeeld¹; de padma in de linkerhand (of linkervoorhand), het dunne palmbiadboek, het bidsnoer, het amritafleschje, de breede platte band, de waramoedra. En waar het beeldje in de kroon voor deze beelden de zekerheid heeft gegeven dat zij Awalokiteswara voorstellen, zijn de bijkomende kenmerken vaak voldoende om daardoor dezen bodhisatwa aan te wijzen ook als dat beeldje zelf ontbreekt. Zoo b.v. aan het hoofdbeeld op de achterzijde van den Mendoettempel. Hier is de kroon zoo beschadigd dat niet meer te zien is of er oorspronkelijk een beeldje in geweest is, doch dit wordt zoo goed als zeker door de bijkomende kenteekenen: de vier armen, het dunne boek in de linker-achterhand, het bidsnoer in de rechterachterhand, de lotus-stengel in de linkervoorhand, de houding der rechtersvoorhand (vermoedelijk waramoedra doch afgebroken) en eindelijk het fleschje op de lotus. Hoe de oepawita is geweest is niet meer te zien.

Bestaat er ten aanzien van de beelden, die een Boeddha in

¹ Evenals elders in dit opstel worden alleen steenen beelden — geen metalen — bedoeld.

de kroon hebben, m. i. geen twijfel dat zij Awalokiteswara voorstellen, het wil mij, als gezegd, voorkomen dat er ook nog beelden moeten zijn van dienzelfden bodhisatwa, mogelijk onder een anderen naam, waarbij zulks niet het geval is. Volledigheidshalve verwijs ik naar GROENEVELDT'S opmerking omtrent den bodhisatwa met het takje met drie knoppen.

d. Mandjoesri Ten aanzien van dezen bodhisatwa is de identificatie weder veel onzekerder. Hij wordt door FOUCHER, KROM en VAN ERP dan wel door een of meer hunner aangevoerd in het linkerbeeld binnen den Mendoettempel, Mendoet n° 6 en 7, Plaosan n° 6, 8 en 16, Boroboedoe II 16, IV 3, 20, 47, 50 en III 12.

Voor het beeld in den Mendoet, dat geen emblemen of andere herkenningsteekenen heeft, berust de determineering uitsluitend op het feit dat het als derde voorkomt in een groep, waarvan het middenbeeld Boeddha voorstelt en het rechter Awalokiteswara. Nu moet ik er echter de aandacht op vestigen dat in het reeds aangehaalde werk «Buddhist art in India» op bl. 183 en 205 ook sprake is van een groep: Sakyamoeni in het midden, Awalokiteswara rechts en Maitreya links, en aangezien de Boeddha van Mendoet — men denke aan de emblemen op den voet van den troon — zeer wel dien manoesjiboeddha kan voorstellen, deed mijns inziens BRANDES verstandig door dat linkerbeeld niet nader te bepalen dan als of Maitreya of Mandjoesri. Ik voor mij zou eerder geneigd zijn er Maitreya dan Mandjoesri in te zien en wel om het korte kleed dat zelfs de dijen niet geheel bedekt.¹

Deze laatste opmerking geldt ook met betrekking tot Boroboedoe IV 50 waar, evenals op IV 20 en 47 Mandjoesri eveneens als zoodanig herkend wordt omdat hij de derde is in een groep met Boeddha en Awalokiteswara. Hier houdt (of hield), zooals door KROM reeds is opgemerkt, de figuur bovendien een oetpalastengel in de linkerhand. Bij IV 47 komt men zelfs in de verleiding aan te nemen dat op de bloem een boek heeft gelegen en dat daarvan nog een restant te zien is; het kan echter ook wezen dat wat men daar ziet tot het ornament behoort heeft.

¹ Verg. Buddhist art in India bl. 186 en fig. 134 en 135.

Voorstellingen van Mandjoesri met een boek en een zwaard, die allen twijfel zouden wegnemen, zijn mij van Midden-Java niet bekend. Van de beelden n° 6 en 7 buiten op den Mendoet voert het eene op de lotus een boek en het andere een zwaard, en daarom ziet FOUCHER (en waarschijnlijk ook VAN ERP) in beide dezen bodhisatwa. Hierbij moet ik echter opmerken dat een zwaard op een lotus ook een kenmerk is van Wiswapani (= Akasagarbha) ¹. Een boek alleen wordt verder aangetroffen bij de Plaosanbeelden n° 6, 8 en 16, Boroboedoer II 16 en IV 3.

Ook al deze determinaties lijken mij nog te gewaagd om met zekerheid Mandjoesri te herkennen.

Ten aanzien van de drie Plaosanbeelden en Boroboedoer II 16 vestigt KROM nog de aandacht op het voorkomen van een maansikkel achter het hoofd (t. a. p. bl. 12 en 28), doch naar het mij toeschijnt kan die moeilijk als een kenmerk van dezen bodhisatwa worden aangemerkt, daar hij ook bij vele andere personen wordt aangetroffen. Door PLEIJTE ² werd reeds aangegeekend dat men hem ook aan den Boroboedoer vindt bij de dewapoetras (engelen) op I 25 (boven) en bij den jeugdigen bodhisatwa op de reeks I 28 tot 34 (boven) ³. Ook VAN ERP (t. a. p. bl. 443) gaf eenige plaatsen aan op de balustrade der derde galerij waar dergelijke engelen voorkomen en releveerde het feit dat deze maansikkel steeds gepaard gaat met een gekruist snoer over de borst in plaats van een oepawita. Nog kunnen als voorbeelden genoemd worden: de kinderen van Wiswantara (balustrade eerste galerij, boven, n° 38), de jeugdige Mandathar (I 36, 37, beneden), een der in het water spelende kinderen op n° 95 derzelfde reeks (het meest linksche en rijker dan de anderen gekleede kind), de jongeling (geen kind meer) op n° 94 daarnaast, de kinderen in den gang van den Mendoet-tempel, de jongen op het relief n° 17 der verzameling in het vroegere museum te Djokjakarta, het bodhisatwabeeld in den residentstuin aldaar n° 128, enz.

Door PLEIJTE werd er reeds op gewezen dat deze maansikkel alleen voorkomt bij kinderen; ik voor mij zou willen zeggen: kinderen en jongelieden van aanzienlijke afkomst. Waarom de

¹ Zie GROENEVELDT t. a. p. bl. 79, Buddhist art in India bl. 185 en GRÜNWEDEL Tibet u. Mongolei bl. 141.

² t. a. p. bl. 179.

³ Het woord „etc.” daar moet vervallen.

evengenoemde beelden van Plaosan, II 16 van Boroboedoer en de vermoedelijk ook van Plaosan afkomstige bodhisatwa te Djokja er mede zijn getooid, ligt naar het mij voorkomt nog in het duister. Welke reden toch kan er bestaan hebben om deze bodhisatwa's — of zij al dan niet Mandjoesri voorstellen zij hier in het midden gelaten — als jeugdige lieden aan te duiden?

c. Wadjrapani. Deze bodhisatwa wordt door KROM aan den Boroboedoer aangewezen op de tafereelen IV 3, 8 en 17¹ en door FOUCHER² in de beelden buiten op den Mendoettempel n° 4 en 5. VAN ERP constateert ook zijn aanwezigheid aan dezen tempel en te Plaosan doch zegt niet in welke beelden.³ Als kenmerkend attriboot wordt voor hem alleen de wadjra genoemd, die meestal op een lotus gedragen wordt. Hierbij zijn twee vormen te onderscheiden, de eene voorkomende op Boroboedoer IV 3 en bij eenige losse beelden op het residentieerf te Djokjakarta en in de nabijheid van Plaosan, de tweede op de beide andere tafereelen aan den Boroboedoer en o.a. aan een los beeld in de Djokjasche verzameling. KROM's opmerking (t. a. p. bl. 12) dat de wadjra's op de drie door hem bedoelde tableaux van hetzelfde model zijn is dan ook niet juist. Bij den eerstbedoelden vorm zijn zoowel boven als beneden duidelijk drie punten zichtbaar. KNEBEL⁴ spreekt in dat geval van een «dubbele» wadjra, wat m. i. aanleiding geeft tot verwarring, daar een dubbele wadjra (twee gekruiste) een speciaal kenmerk is van Wiswapani⁵ en van de godin Oesjnisjawidjaya.⁶ De andere vorm loopt naar boven en naar beneden in een enkele minder scherpe punt uit en lijkt zodoende niet veel meer op een wadjra. GRONEMAN spreekt in een dergelijk geval⁷ van een «misteekende of mislukte» wadjra, doch juist omdat hetzelfde model ook aan den Boroboedoer en elders voorkomt, geloof ik dat hier niet aan een misteekening maar eerder aan

¹ t. a. p. bl. 11.

² t. a. p. bl. 47.

³ t. a. p. bl. 440. Ook Ratnapani wordt door hem aan den Mendoet en te Plaosan gezien, doch aangezien hij evenmin vermeldt in welke beelden, laat ik dien bodhisatwa buiten beschouwing.

⁴ Oudh. Rapp. 1902 bl. 75 sub n° 111.

⁵ GROENEVELDT t. a. p. bl. 79.

⁶ GRÜNWEDEL Tibet u. Mongolei fig. 107, 123, 125.

⁷ t. a. p. bl. 32 sub n° 53.

een opzettelijk gekozen anderen vorm van wadjra moet worden gedacht. PLEIJTE zag er blijkbaar geen zoodanig voorwerp in en zegt daarom ¹ mijns inziens wel wat pertinent, dat IV 3 de eenige plaats aan den Boroboedoe is waar Wadjrapani met dat embleem is afgebeeld. IJZERMAN ² maakt dat nog erger en zegt dat er aan den geheelen Boroboedoe geen andere wadjra is voorgesteld dan die op IV 3 en ziet daarbij onder meer de zeer fraaie wadjra over het hoofd, die op I 62 (beneden) door Indra in de hand wordt gehouden, doch door WILSEN verkeerd geteekend is.

Uit dit laatste voorbeeld blijkt reeds dat Wadjrapani niet de eenige is die met een wadjra wordt afgebeeld, en in het algemeen is twijfel geoorloofd of met den «bliksemdrager» wel steeds de bodhisatwa van dien naam bedoeld wordt. In «Bud-dhist art in India» bl. 185 wordt dat embleem ook toegekend aan Mahasthanaprapta. En over den bliksemdrager in Britsch-Indië in het gevolg van den Boeddha, in wien CUNNINGHAM Dewadatta meende te moeten zien, GRÜNWEDEL Mara, BURGESS Indra, FOUCHER een yaksjaanvoerder en VOGEL de personificatie van de dharma, vergelijkte men de opmerkingen van laatstgenoemde in Bulletin de l'Ecole française d' Extrême-Orient 1909, bl. 523.

Een geheel anderen vorm heeft de wadjra — zoowel FOUCHER als KROM en vermoedelijk ook VAN ERP zien er dat wapen in — bij beeld n° 5 van Mendoet. Het wordt door DEN HAMER ³ «een aan beide einden puntige speer» genoemd; deze wordt ter halver hoogte in de hand gehouden en lijkt zodoende nog minder op een wadjra dan het zooeven bedoelde tweede model. Het bovendeel is verdwenen doch de overgebleven moet laat duidelijk zien hoe de vorm is geweest.

Dat FOUCHER ook bij n° 4 een wadjra zag, zal wel op rekening van de vluchtigheid zijner opname moeten worden gesteld; dit beeld houdt in de linkerhand een stengel met drie knoppen en in de rechter waarschijnlijk een bidsnoer.

f. Samantabhadra. De beide malen dat KNEBEL gewag maakte ⁴ van een ander beeldje in een kroon dan Amitabha, bleek dat

¹ t. a. p. bl. 27 noot 2.

² Over Boro-Boedoe. Tijdschr. Kon. Aardr. Gen. 2^e serie deel 16 bl. 328, noot.

³ t. a. p. bl. 18.

⁴ Oudh. Rapp. 1902 bl. 70 en 1909 bl. 58.

een vergissing te zijn en hetzelfde is het geval bij het beeld aan den Boroboedoer op IV 8, waar KROM een Wairotjana in het hoofdsieraad meende te zien ¹ en op grond daarvan de figuur als vermoedelijk Samantabhadra determineerde. Naar ik veronderstel zal deze geleerde bij volgende bezoeken aan den Boroboedoer wel tot de overtuiging gekomen zijn dat het niets dan een gezichtsbedrog is geweest, veroorzaakt door het erg afgesleten zijn van dit deel van het relief. Wat hij voor een beeldje aanzag zou trouwens inderdaad te laag geplaatst zijn geweest. Ten overvloede vermeld ik nog dat ook WILSEN geen beeldje afteekende.

Wat de determinatie zelf betreft, KROM zegt dat de sadhana's, althans voor zoover zij zijn uitgegeven, geen bodhisatwa noemen met een Wairotjana in de kroon. Hierbij valt nog op te merken dat WADDELL ² vermeldt dat Wairotjana als «surmounting «Buddha» voorkomt zoowel bij Samantabhadra als bij Maitreya. In verband hiermede verdient het de aandacht dat ook deze figuur den breeden platten band draagt.

Augustus 1913.

¹ t. a. p. bl. 13.

² L. A. WADDELL. *The Buddhism of Tibet or Lamaism* bl. 338.